

प्रकरण - दुसरे

=====

संबंधित साहित्याचा व
संशोधनाचा अभ्यास

प्रकरण - दुसरे

संबंधित साहित्याचा व संशोधनाचा अभ्यास

संबंधित साहित्याचा अभ्यास

२.१ प्रास्ताविक

संशोधकाने संशोधन करण्यापूर्वी जे साहित्य वाचले आहे त्या पायावर संशोधन प्रक्रियेची पुढील इमारत उभी राहणार असते. आपल्या संशोधनासाठी कोणते साहित्य वाचणे आवश्यक आहे हे संशोधकाने ठरवावे लागते. आपल्या विषयाशी संबंधित सर्व साहित्य वाचावे, त्याचे मनन करावे व नोदस काढून ठेवाव्यात त्यामुळे संशोधन अहवाल लेखन करताना अडचणी येत नाहीत.

"व्यक्तिने जर निवडलेल्या विषयासंबंधी अस्तित्वात असलेल्या संशोधनाचा अधिकाधिक अभ्यास केला तर अधिक आत्मविश्वासाने समस्येसंबंधी त्याला अभ्यास करता येतो. संशोधनाच्या आराखडयामध्ये संबंधित साहित्याचा अभ्यास असा एक विभाग असतो. हा आढावा घेतेवेळी संशोधक पूर्वीच्या अस्तित्वात असलेल्या समस्येशी संबंधित वाडं. मयाचे तिहावलोकन करतो. अहवाल, जर्नल्स, पुस्तके अशा वाडं. मयामध्ये संशोधक अभ्यास विषयात साम्य संबंध व अवलंबन विचारात घेतो त्यामुळे त्याचे अंतर्भूत घटकांचे आकलन वाटते अचूक नेमके बनते. " ?

-
१. प्र. देशपांडे. "संशोधन पद्धती" [नाशिक : यशवंतराव चव्हाण मुक्ता विद्यापीठ, प्रथम आवृत्ती, १९९४.] पान नं. ३२.

संबंधित साहित्याचा अभ्यास म्हणजे संशोधन विषयाच्या संबंधात जे महत्त्वपूर्ण ज्ञान उपलब्ध आहे त्याचा सारांश देणे व त्या विषयात उपलब्ध असलेल्या ज्ञानाचा आधार घेऊन त्यापुढील ज्ञानाचा शोध घेण्यासाठी अथवा उपलब्ध ज्ञानाचा नवीन परिस्थितीमधील बदललेला अर्थ विशद करण्यासाठी, संबंधित संशोधन विषयाचा पाया भक्कम करण्यासाठी संबंधित साहित्याचे परिशीलन आवश्यक आहे. हे महत्त्वपूर्ण ज्ञान संशोधन विषयाच्या संबंधातील विविध ग्रंथांमध्ये, लेखात उपलब्ध असते त्यातील योग्य त्या घटकांचे वाचन, चिंतन, मनन व उपयोजन म्हणजेच संबंधित साहित्याचे समीक्षण होय.

संबंधित साहित्याची माहिती, अहवाल, ग्रंथ, नियतकालिके, इतर लोकांचे प्रबंध इत्यादीतून संपादन करावी लागते.

वरील सर्व गोष्टी फायदेशीर ठरत असल्यामुळे संशोधकाला संशोधनाच्या अभ्यासामध्ये संबंधित साहित्याचा अभ्यास करणे आवश्यक असते. संबंधित साहित्याचे महत्त्व लक्षात घेऊन संशोधकाने विविध ग्रंथातून संशोधन समस्येला संदर्भ म्हणून हिन्दी विषय शिक्षक, शैक्षणिक साहित्य, हिन्दी अध्यापनाच्या पद्धती, हिन्दी भाषेचे उच्चारण इत्यादी घटकांची माहिती पुढीलप्रमाणे अभ्यासली आहे.

२.२ हिन्दी भाषा अध्यापक

हिन्दी शिक्षकांमध्ये ती सर्व वैशिष्ट्ये असावयास हवीत जी सर्व विषयाच्या शिक्षकांना लागू पडतात. एक सफल अध्यापकामध्ये असणारे गुण हिन्दी शिक्षकांमध्ये असावेत. एक शिक्षक मग तो कोणत्याही विषयाचा असो प्रभावी व्यक्तिमत्त्व असलेला, ज्ञानी, विद्यार्थ्यांच्या समस्या जाणून

घेणारा, विद्यार्थ्यांना समजेल अशा भाषेत शिक्षविणारा, विद्यार्थ्यांना हवा हवासा वाटणारा, संशोधनवृत्ती असणारा, बदलत्या काळाप्रमाणे बदलणारा, सर्जनशील असा शिक्षक तोच खरा शिक्षक असे म्हणता येईल.

हिन्दी शिक्षकांवर इतर शिक्षकांपेक्षा थोडी जास्त जबाबदारी आढे ती म्हणजे हिन्दी ही राष्ट्रभाषा आहे व अध्यापनाबरोबर राष्ट्रभाषेचे महत्त्व विद्यार्थ्यांना पटवून देणे, राष्ट्रभाषेविषयी आदर निर्माण करण्याची एक जबाबदारी हिन्दी शिक्षकांवर पडलेली आहे. ही राष्ट्रभाषा शुद्ध स्थाने शिक्षविण्याचे पवित्र कार्य हिन्दी शिक्षकांना करावयाचे आहे. पुढील परीच्छेद या बाबतीत विचार करण्यासारखा आहे.

"अध्यापक राष्ट्र की प्रगती का माध्यम है । सम्पूर्ण राष्ट्र का श्वय भवन अध्यापक के कन्धे पर टिका हुआ है । यह राष्ट्र का प्रतिबिम्ब है । शिक्षण का पेशा एक पवित्र पेशा है । प्राचीन भारत में अध्यापक ईश्वर तुल्य माना जाता था । यह सही है कि आज शिक्षक को समाज में वह मर्यादा प्राप्त नहीं है । जिस समाज में शिक्षक की हस्ती स्वीकार नहीं की जाती, उस समाज का पतन अवश्यम्भावी है ।

हिन्दी अध्यापक के ऊपर हिन्दी का प्रसार एवं प्रचार निर्भर है । हिन्दी राष्ट्रभाषा है, इसलिए हिन्दी शिक्षक का दायित्व महान है । इस उत्तर दायित्व का भाव हिन्दी अध्यापक को होना चाहिए । दुर्भाग्यवश समाज में हिन्दी अध्यापक को वह महत्त्व प्राप्त नहीं है, जो अंग्रेजी या विज्ञान के अध्यापक को प्राप्त है । इस अवहेलना के अनेक कारण हैं, परंतु उन में एक प्रमुख कारण यह भी है कि राष्ट्रभाषा के

अध्यापक स्वयं भी अपने दायित्व के प्रति सतत सचेष्ट नहीं हैं ।
इसलिए हिन्दी शिक्षक को अपने दायित्व एवं गुणों का ज्ञान अवश्य होना
चाहिए । " २

२. २. १ हिन्दी शिक्षक - गुण

हिन्दी शिक्षकांच्या अंगी पुढील गुण असणे अपेक्षित आहे. हिन्दी
शिक्षकांच्या गुणांना पुढील दोन विभागामध्ये विभाजित करता येते.

अ] विशिष्ट गुण ब] सामान्य गुण

अ] विशिष्ट गुण

१. हिन्दी भाषेवर प्रभुत्व - हिन्दी शिक्षकाचे हिन्दी भाषेवर
प्रभुत्व असणे आवश्यक आहे. त्याचे उच्चारण शुद्ध हवे, वाणी मधुर,
वाचनात निपुण असावा. तो एक चांगला लेखक, प्रभावी वक्ता हवा.
हिन्दी शिक्षक बोलण्यात लिहिण्यात वाचण्यात पूर्णतः दक्ष असावा.
हिन्दी व्याकरणा संबंधी त्याला माहिती असावी.

२. हिन्दी साहित्याचे पूर्ण ज्ञान - सफल हिन्दी शिक्षकाला
हिन्दी साहित्याचे आवश्यक ज्ञान असावयास हवे, साहित्याचे विविध
प्रकार तसेच नूतन बदलांचे आवश्यक ज्ञान त्याला हवे.

२. केशव प्रसाद. "हिन्दी शिक्षण", [दिल्ली : प्रकाशन धनपतराय
एण्ड सन्स, दिल्ली, प्रथम संस्करण १९८९], पान नं. ४३.

३. साहित्यिक आवड - हिन्दी अध्यापकाजवळ योग्य ते छ व्यक्तित्व त्याबरोबरच हिन्दी साहित्याची आवड असावी. पदवीबरोबर विषयाची आवड नसेल तर अध्यापक प्रभाची अध्यापन करू शकणार नाही. यासाठी तो स्वतः एक लेखक, कवी, समालोचक असावा. त्याने स्वतः साहित्यिक कार्यक्रमांमध्ये भाग घ्यावा. तसेच स्वतः पुढाकार घेऊन शाळेमध्ये कविसम्मेलन, नाटक, वादविवाद स्पर्धा इत्यादीचे आयोजन करीत रहावे.

४. भाषा शिक्षण प्रकारांचे ज्ञान - विविध भाषा शिक्षण प्रकारांचे ज्ञान हिन्दी शिक्षकास असावयास हवे. हिन्दी शिक्षणामध्ये कधी ? केव्हा ? कोणती पद्धत उपयुक्त ठरेल याचा विचार करून अध्यापन करावे या संदर्भात लागलेल्या नवीन शोधांचाही अभ्यास, अध्ययन करीत रहावे.

५. कलात्मक ज्ञान - साहित्यिक आणि कलात्मकता भाषेचा शृंगार आहे. शिक्षक आपल्या कलात्मकतेद्वारे विद्यार्थ्यांना भावविभोर करू शकतो. हिन्दी शिक्षकाची प्रवृत्ती कलात्मक असावी.

६. भाव आणि विचारांची तरळ अभिव्यक्ती - हिन्दी शिक्षकांचे जे विचार आहेत, जे भाव आहेत त्यांची तरळ आणि सफल अभिव्यक्ती होणे आवश्यक आहे. सहज ग्राह्य पद्धतीने कोणतीही कोष्ट त्याने विद्यार्थ्यांसमोर मांडली पाहिजे.

७. भाषा शैलीचे ज्ञान - हिन्दी भाषेसंबंधी कोणती माहिती आवश्यक आहे ते पुढील काही ओळीतून व्यक्त केलेले आहे - "हिन्दी भाषा की अनेक शैलियाँ हैं । भाषा शिक्षक को भाषा एवं उसकी शैलियोंकी ठोस जानकारी होनी चाहिए । शैलियों का युक्तिमुक्त प्रयोग भाषा एवं वाणी को

प्रभावशाली बनाता है । शब्दशक्ति, अभिधा, लक्षणा एवं व्यंजना के प्रयोग की उस में अद्भुत क्षमता होनी चाहिए । उसे अपनी भाषा एवं वाणी का शृंगार इन के माध्यम से करना चाहिए । अलंकृत पर सरल भाषा कक्षा अध्यापन को प्रभावशाली बनाती है । " ३

८. भाषा विज्ञानाचे आवश्यक ज्ञान - भाषा एक कला आहे आणि विज्ञान ही आहे. भाषा विज्ञान हे एक विज्ञानच आहे. यामुळे हिन्दी अध्यापकाला वैज्ञानिक पद्धतीची माहिती मिळते. शब्दांची उत्पत्ति शब्दांचे रूपपरिवर्तन इत्यादीची माहिती हिन्दी अध्यापकांना असणे आवश्यक आहे.

९. सृजनात्मक शक्ती - एक सफल हिन्दी शिक्षकामध्ये सृजनात्मक शक्ती असावी लागते यामुळे तो विद्यार्थ्यांना वळणावर आणू शकतो. शिक्षकांनी नेहमी नवीन कल्पनांचा स्वीकार करावा त्यामुळे वर्गातील वातावरण स्वस्थ राहील.

ब] सामान्य गुण

१. प्रभावशाली व्यक्तीमत्त्व - प्रभावशाली व्यक्तीमत्त्व हा अध्यापकांचा श्रेष्ठ गुण आहे. यासाठी बाह्यगुणांबरोबरच आंतरिक गुण ही चांगले असणे आवश्यक असते. यासाठी - "अध्यापक को एक आदर्श एवं प्रभावशाली व्यक्तित्ववाला होना चाहिए, ताकि छात्र उसका अनुकरण करें । अध्यापक की शारीरिक बनावट सुडौल हो, वाणी में ओज एवं माधुर्य हो उस के कार्य एवं कथन अनुकरणीय हों । उस में छात्रों के प्रति प्रेम एवं सहानुभूति होना चाहिए ।" ४

३. कित्ता. पान नं. ४५, ४६

४. कित्ता. पान नं. ४५

२. चरित्रवान् - सर्व अध्यापकांप्रमाणे हिन्दी अध्यापकाचे चरित्रही उज्वल असावे, तो कर्तव्यनिष्ठ, सत्यवादी, इमानदार, मृदुभाषी, निरपक्ष, न्यायप्रिय, सहानुभूती प्रिय हवा. त्याच्या अंगी धैर्य, दया, दृढता उदारता आणि सहनशीलता असावी व तो वेळेचे महत्त्व जाणणारा असावा.

३. बाल मनोविज्ञानाची जाण - अध्यापकाला विषय ज्ञानाव्यतिरिक्त बालकांचे मानसशास्त्र ही ज्ञात असावे. बालकांची मनोवृत्ती, रुची, वैयक्तिक भिन्नता इत्यादीची पर्याप्त माहिती त्याला हवी.

४. आधुनिक शिक्षण पद्धतींचे ज्ञान - अध्यापकाला आधुनिक शिक्षण पद्धतींचे ज्ञान हवे हे पुढील ओळींवरून लक्षात येईल - "विषय का ज्ञान आवश्यक है, पर इस से कम आवश्यक यह नहीं है कि इन बालकों को कैसे पढाया जाये । इस दृष्टिकोण से अध्यापक को अत्याधुनिक शिक्षण पद्धतियों का ज्ञान होना चाहिए । किस स्तर के बालक के लिए कौन सी पद्धति उपयोगी है, भाषा के शिक्षण को कैसे प्रभावशाली बनाया जाये आदि के लिये पद्धतियोंकी सम्यक जानकारी आवश्यक है ।"^५

५. प्रशिक्षण - सर्व शिक्षकांप्रमाणे हिन्दी शिक्षकांसाठीही प्रशिक्षण आवश्यक आहे. प्रत्येक व्यवसायासाठी व्यावसायिक शिक्षणाची आवश्यकता आहे. प्रशिक्षण घेतल्याने अध्यापकांना अध्यापन कसे करावे याचे ज्ञान चांगल्याप्रकारे प्राप्त होते.

६. व्यवहार कुशलता - वर्ग अध्यापन आणि संस्था सुधार यासाठी शिक्षकांनी व्यवहार कुशल असले पाहिजे. सहकारी शिक्षक, पालक, अधिकारी तसेच विद्यार्थी यांच्याशी वागताना त्याची व्यवहार कुशलता प्रकट झाली पाहिजे. यामुळे शिक्षक लोकप्रिय होईल. त्याचा विषय लोकप्रिय होईल आणि शिक्षक समाजातही लोकप्रिय बनेल. अध्यापकांचे व्यवहार बालकांशी मृदु आणि पालक व अधिकारी यांच्याशी नम्र असावेत.

७. वेशभूषा - यासाठी असे म्हटले जाते - "बाह्य आकार प्रकार की कमी की पूर्ति में वेशभूषा का विशिष्ट स्थान है । हिन्दी अध्यापक की वेशभूषा स्वच्छ होनी चाहिए । उसे चमकीले एवं भडकीले वस्त्र नहीं पहनना चाहिए । अध्यापक की वेशभूषा में सादगी एवं सौम्यता टपकनी चाहिए । इस से कक्षा में उस का प्रभाव पड़ता है, और छात्र उस की ओर आकृष्ट होते हैं ।"६

८. दृक-श्राव्य साधनांचा उपयोग - हिन्दी शिक्षकालाही प्रामुख्याने वर्गमध्ये दृक साधनांचा वापर करणे गरजेचे आहे यामुळे शिक्षकाचा पाठ आकर्षक होईल व विद्यार्थी स्वीपूर्वक अध्ययन करतील, यामुळे शिक्षकिले गेलेले भाग दीर्घकाळ पर्यन्त स्मरणात राहतील.

९. पाठान्तर क्रियांचे आयोजन - हिन्दी शिक्षकांना पाठान्तर क्रियांचे आयोजन करण्याची आवड असावी. विविध नाटक, कवी सम्मेलन, वादविवाद स्पर्धा इत्यादीचे वेळोवेळी आयोजन करावे. यामुळे विषय लोकप्रिय होईल आणि शिक्षक प्रभावशाली होईल.

"दिल्लीच्या जवाहरलाल नेहरु विद्यापीठातील प्राध्यापक श्री जे. एन्. कपूर यांचे या संदर्भातील विचार माननीय आहेत ते म्हणतात, "प्रत्येक दिवशी शिक्षकांनी नवे काहीतरी शिकविले पाहिजे. नवे काहीतरी शिकले पाहिजे, जुने विषय देखील नव्या रितीने शिकवून पाहिले पाहिजेत आणि प्रत्येक दिवशी काही तरी नवे ज्ञान निर्माण केले पाहिजे. ही झाली शिक्षणाची आदर्श दिनचर्या. व्यावसायिक विकासासाठी शिक्षकांनी वरील सूत्र लक्षात ठेवावे असे वाटते. आपला विकास आपणच करून घ्यावयाचा असतो. व्यावसायिक बांधिलकीचे व्रत शिक्षकांनी घेतले तरच त्यांचा व्यावसायिक विकास होऊ शकेल." ७

२.३ हिन्दी उच्चारण

२.३.१ शुद्ध उच्चारणाचे महत्त्व

भाषा शिक्षणामध्ये मौखिक अभिव्यक्ती महत्त्वपूर्ण आहे. मौखिक अभिव्यक्ती मध्ये उच्चारण प्रणाली महत्त्वपूर्ण आहे. प्रत्येक भाषेची आपली स्वतंत्र उच्चारण पद्धती असते. ती पद्धत आत्मसात करणे आवश्यक आहे. विद्यार्थी जेव्हा हिन्दी बोलतात तेव्हा ते मातृभाषेप्रमाणे बोलतात असा अनुभव संशोधकाला अध्यापनाच्या वेळी नेहमी आला आहे. विद्यार्थ्यांना हिन्दीचे मानक [स्टॅन्डर्ड] उच्चारण शिकविणे हे शिक्षकाचे काम आहे. शुद्ध

७. विश्वंभर कुलकर्णी, सुधा काळदाते. "उदयोन्मुख भारतीय समाज संस्कृती आणि शिक्षण". [पुणे: श्री विद्या प्रकाशन, पुणे ३०, प्रथमावृत्ती १९९४] पान नंबर २८१.

उच्चारण विद्यार्थ्यांचेदारे करविणे हे अतिशय आवश्यक आव्हान शिक्षकांपुढे आहे. त्यांनी आपल्या प्रयत्नाने शुद्ध उच्चारण विद्यार्थ्यांच्या गळी उतरवावे.

पुढील परीच्छेद या बाबतीत मार्गदर्शक ठरणारा आहे.

"आदर्श के रूप में हिन्दी पढ़े-लिखे सुसंस्कृत व्यक्ति के [जिनकी मातृभाषा हिन्दी है ऐसे] उच्चारण, आकाशवाणी और दूरदर्शन इत्यादी के हिन्दी समाचार निवेदक के उच्चारण आदर्श माने जा सकते हैं । उच्चारण में शत-प्रतिशत सफलता प्राप्त करना कठिन है, लेकिन कोशिश करने पर अधिक से अधिक सफलता मिल सकती है । अच्छे तथा मानक उच्चारण में मिठास, स्पष्टता, पृथक पृथक पदों का उच्चारण करना, सुन्दर स्वर तथा लय बद्धता आ जाती है । हिन्दी शिक्षक के स्वयं अपने उच्चारण मानक हों । उच्चारण शुद्धता के लिए सुनना (Ear Training) और शुद्ध बोलना (Tongue Training) महत्त्वपूर्ण है, इसके लिए आकाशवाणी और दूरदर्शन के हिन्दी कार्यक्रम सुनना, अच्छे हिन्दी चित्रपट देखना और हिन्दी गीत, भजन सुनना आदि बातें आती हैं । कक्षा में मौखिक कार्य लेना, छात्रों को हिन्दी में बोलने के लिए प्रोत्साहित करना आदि भी आता है । भाषा प्रयोगशाला का उपयोग भी उच्चारण शुद्धता के लिए किया जा सकता है ।

विद्यार्थी की मातृभाषा का प्रभाव हिन्दी उच्चारण के समय दिखाई देता है । मातृभाषा के व्याघात या बाधा को दूर करना शिक्षक का काम है । छद्म छात्रों को हिन्दी - मराठी के उच्चारण भेदों को अच्छी तरह समझाना चाहिए । वाचन के समय अनुत्तान, बलाघात,

आवाज में उतार-चढ़ाव और विराम चिन्हों को ध्यान में रख कर पढ़ना चाहिए । मौखिक कार्य या प्रश्नोत्तर के समय अशुद्ध उच्चारण को शुद्ध करना चाहिए । शिक्षक छात्रों से शुद्ध उच्चारण के शब्द या वाक्य दहराकर लें । कभी कभी टेपरेकोर्डर का भी उपयोग किया जाए । शुद्ध उच्चारण के लिए बार बार कोशिश करने की आवश्यकता होती है । " <

२. ३. २ उच्चारण दोष कारणे

उच्चारण संबंधी दोष हे अनेक कारणामुळे होतात. पुढील कारणांचा यासंबंधी विचार होणे आवश्यक आहे.

१. शारीरिक कारण - उच्चारण यंत्रामध्ये दोष असल्याकारणाने उच्चारण संबंधी दोष उत्पन्न होतात. काही व्यक्तित्वाच्या घसा, ओठ, टाळू, दात इत्यादी उच्चारण अवयवामध्ये दोष असू शकतात यामुळे ते योग्य सम्बद्ध ध्वनींचे उच्चारण करू शकत नाहीत.

२. वर्णांच्या उच्चारणाबाबतीत अज्ञान - खरे पाहता हिन्दी भाषेची एक विशेषता आहे की जसे अक्षर लिहिण्याच्या पद्धती आहेत तसेच अक्षर उच्चारण्याच्या पद्धती आहेत. असे असतानाही अज्ञानवश काही व्यक्ती योग्य उच्चारण करताना आढळत नाहीत. जसे "आमदनी" शब्दाला "आम्दनी", "खींचने" ला खेंचना, प्रताप ला परताप, वृष ला व्रुष म्हणणे तसेच वीरेन्द्र ला वीरेन्दर म्हटले जाते.

८. प्र.म.माटेकर. "हिन्दी मराठी भाषा का तुलनात्मक अध्ययन और अध्यापन", [सोलापूर : शशि - प्रभा प्रकाशन, सोलापूर, प्रथम संस्करण १९८९] पान नंबर १८, १९.

३. क्षेत्रीय बोलीभाषेचा प्रभाव - हिन्दीमध्ये एक म्हण अशी आहे की, "कोस-कोस पर पानी बदले, दस कोस पर बानी ।" अर्थात प्रत्येक दहा कोसावर [२० मैल] बानी अर्थात वाणी बदलत असते. भाषेचे रूप विभिन्न क्षेत्रामध्ये परिवर्तित झालेले आढळतात.

४. अन्य भाषांचे प्रयोग - हिन्दी भाषेवर अन्य भाषांचा प्रभाव पडलेला दिसतो, यामुळे उच्चारणावर प्रभाव पडतो. उर्दू भाषेमुळे हिन्दी भाषेचे क, ख, ग हे क़, ख़, ग़ बनले आहेत तसेच इंग्रजीचे स्कूल, कॉलेज प्लेटफॉर्म इत्यादी अनेक अनेक शब्द या भाषेत आले आहेत. इंग्रजी मुळेच "आ" शब्दांचा उच्चारण "ऑ" असा होताना दिसतो.

५. भौगोलिक कारण - भौगोलिक कारण उच्चारणावर परिणामकारक ठरते - "विभिन्न परिस्थितीयों में रहने से स्वर यंत्र में भी थोड़ी बहुत विभिन्नता आ जाती है । इस से उच्चारण प्रभावित होता है । अरबवासी धूप आदि से बचने के कारण सिर पर कपडा बाँधते हैं, गला कस-सा जाता है इस कारण वहाँ क, ख, ग, क़, ख़, ग़ हो जाता है । हिन्दी में विभिन्न राज्यों में हिन्दी का उच्चारण इस से किंचित प्रभावी हुआ है ।"^९

६. मनोवैज्ञानिक कारण - उच्चारणावर मनोवैज्ञानिकतेचा प्रभाव पडत असतो. भय, संकोच, शीघ्रता, विलंब इत्यादी कारणामुळे उच्चारण दोष निर्माण होत असतात. यामुळे तोतरे बोलणे, निळकाळीपणे बोलणे, असा परिणाम त्यामुळे होतो.

७. शिक्षकाची अयोग्यता - "उच्चारण सुधार" या मध्ये शिक्षकाचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. जर शिक्षक स्वतःच्या उच्चारणामध्ये सतर्कता ठेवत नाही किंवा शुद्ध उच्चारण करण्यामध्ये असमर्थ आहे तर विद्यार्थी त्याचे अनुकरण करतील आणि अशुद्ध उच्चारणाला ते ही प्रारंभ करतील आणि हा दोष कायम त्यांच्यामध्ये राहील.

८. दोषपूर्ण सवयी - वैयक्तिक दोषपूर्ण सवयी सुद्धा अशुद्ध उच्चारणाचे कारण ठरू शकतात. अनुस्वारांचे अधिक उच्चारण याचे प्रचलित रूप आहे. जसे "कहा" शब्दाला "कहौ" अ म्हणणे या अनुस्वारांचे लोप करणे हे ला हे म्हणणे, शीघ्रतेने बोलणे, एकदमच हळुवार गतीने बोलणे याचा सुद्धा समावेश करता येईल.

९. शुद्ध भाषेच्या वातावरणाचा अभाव - भाषा प्रामुख्याने अनुकरणाव्दारे शिकली जाते. जर भाषेचे शुद्ध स्पी वातावरण मिळाले नाही तर अशुद्ध उच्चारण करणे स्वाभाविकच आहे. अशुद्ध उच्चारणाच्या सभोवताली वाढणारे बालक शुद्ध उच्चारण करू शकत नाही.

१०. अक्षर व मात्रांचे अस्पष्ट ज्ञान - ज्या विद्यार्थ्यांना अक्षर व मात्रांचे स्पष्ट ज्ञान दिले जात नाही त्यांच्यात उच्चारण दोष आढळतो. संयुक्त अक्षरांच्या संदर्भात ही चुक जास्त प्रमाणात होताना आढळते. जसे "स्वर्ग" ला "सरग" म्हणणे, "कर्म" ला "करम", "धर्म" ला "धरम" म्हणणे इत्यादी.

२. ३. ३ शाब्दमध्ये शुद्ध उच्चारण शिक्षणाचा अभ्यास

विद्यार्थ्यांना शुद्ध उच्चारण सुस्वातीपासूनच शिकविणे गरजेचे आहे. पुष्कळशा विद्यार्थ्यांना कल्पनाही नसते की शुद्ध उच्चारण काय आहे ? त्याचे महत्त्व काय आहे ? यासाठी ते "प्रश्न" ला "प्रश्न", "छिपना" ला "छुपना", "प्रताप" ला "परताप" म्हटले जाते. शाब्दमध्ये शुद्ध उच्चारणाचे महत्त्व शिक्षकांनी पटवून दिले पाहिजे. कारण जर शिक्षकांनी सुस्वातीलाच या बाबतीत सावधान राहिले तर पुढे जास्त कठीनता यामध्ये जाणवणार नाही. पुढील उपाय शाब्दमध्ये, वर्गात करून पाहता येतील.

१] अध्यापक स्वयं शुद्ध उच्चारण-प्रणाली को अपनाए और बालकों को शुद्ध उच्चारण सुनने का मौका दिला दे । बाहरी सुयोग्य वक्ताओं के भाषण आदि सुनवाए इस से विद्यार्थियों के सामने पर्याप्त मात्रा में आत्मसात करने योग्य सामग्री होगी इस में श्रवण क्रिया का महत्त्व न भुला दिया जाए ।

२] वह विद्यार्थियों से सावधानी से अनुकरण करा ले । यहाँ भाषण क्रिया का महत्त्व ध्यान में रखते हुए उन्हें अधिक से अधिक हिन्दी बोलने में प्रोत्साहन दिया जाए । प्रश्नोत्तर पठन और अभ्यास प्रणालियों से लाभ उठाया जाए । कठिन उच्चारणवाले शब्दों का अभ्यास बहुत ही लाभदायी प्रतीत होता है ।

३] अध्यापक यह गौर से देख ले कि विद्यार्थी कौन सी गलतियों करता है । ये गलतियों उसे फौरन दिखायी जाएँ और सही उच्चारण आत्मसात करने का यत्न किया जाए । क्या पठन, क्या प भाषण, किसी

भी व्यवहार में गलतियों की जड़ें न जमनी चाहिए । अध्यापक का अनवधान या लापरवाही विद्यार्थियों का किया हुआ गलत अनुकरण आदि से उस गलती के स्थायी होने में सहायता मिलती है इसे ब्रह्मरू र तत्क्षण रोक दिया जाए ।

४] सही उच्चारण का अभ्यास करा लिया जाए - पहले व्यक्तिगत और बाद में सामुहिक.

५] जब यह दिखाई देता है कि कोई विद्यार्थी सही उच्चारण को नहीं अपना रहा है, तो पहले उस को स्वतंत्र ध्वनि का [जैसे क, ख, फ, ज] उच्चारण सिखाकर ठहरा लिया जाए और बाद में पूरे शब्द के उच्चारण का अभ्यास कराया जाए ।

६] आवश्यकता हो तो उच्चारण - स्थान दिखाकर स्पष्ट किया जाए कि उस वर्ण का उच्चारण कैसे किया जाता है ।

७] सही ध्वनि और उसके स्थान में विद्यार्थी जिस गलत ध्वनि को अपना लेता है - दोनों का फर्क स्पष्ट कर देने से लाभ होगा जैसे - क - कृ, ग - गु, ज - ज़, संस्कृत रे और हिन्दी रे आदि ।

८] जिन शब्दों के उच्चारण में विद्यार्थियों द्वारा गलतियों की जाने की सम्भावना दिखायी देती है, उन को सूची बनाकर विद्यार्थियों के सामने रखा दी जाए । उदाहरण -

क - कृद, कृबीब, वकृत, तकदीर आदि

ख - खत, खामी, खरीदना

- ग - गौर, गुरीब, गैर, बाग
 ज - जहाज़, इजाज़त, इज्जत, ज़मीन
 फ - फ़रियाद, वजीफ़ा, फ़र्क आदि

२] शब्द - संज्ञा, संस्कृत, संस्कार, संस्था, मास, हंस, अंश आदि यहाँ भी पहले ऐसे शब्द दें, जिन में एक ही विशेषता हो और उसके बाद ऐसे शब्द दें जिन में से हर एक से, एक से अधिक विशेषताएँ हों ।

१०] कक्षा में हिन्दी की पढाई के समय हिन्दी का वातावरण यत्नपूर्वक बना लेने से विद्यार्थियों को हिन्दी को अपनाने में सुविधा प्रतीत होगी । कहना न होगा कि सुधार करा लेते समय अध्यापक को सहानुभूति से इस कार्य में विद्यार्थियों का उत्साह बढ़ा देना चाहिए ।^{१०}

यावत्न स्पष्ट होते की शिक्षकाला अधिकात् अधिक कष्ट झेलावे लागतील. विद्यार्थ्यांकडून शुद्ध उच्चारणासंबंधी जादा सराव करून घ्यावा लागेल. तेव्हाच शुद्ध उच्चारण प्रणालीचा पाया रोवला जाईल.

१०. ग. न. साठे. ["संस्कृतभाषा का अध्यापन"] [पुणे : महाराष्ट्र
 राष्ट्रभाषा सभा - प्रकाशन, पुणे , संशोधित तृतीय पुनर्मुद्रण, १९७१]
 पान नंबर २०१, २०२.

२.४ दूर-श्राव्य साधनांचा हिन्दी शिक्षणात उपयोग

हिन्दी शिक्षण फक्त पुस्तकांवरच आधारित नाही. यामध्ये आधुनिक साधनांचाही प्रयोग होत आहे. हिन्दी पाठाना रोचक आणि प्रभावशाली बनविण्यात या साधनांचे उपयोग उपयुक्त ठरतात. यांच्या माध्यमाने सूक्ष्मातिसूक्ष्म गोष्टीही सरळ आणि आकर्षक पद्धतीने विद्यार्थ्यांच्या समोर मांडता येतात.

२.४.१ आवश्यकता आणि महत्त्व

दूर-श्राव्य साधनांचा उपयोग डोळे आणि कान यांच्याशी म्हणजेच पाहणे आणि ऐकणे यांच्याशी आहे. यासाठीच यांना दूर-श्राव्य साधने असे म्हटले जाते. आजचे युग हे विज्ञान युग आहे. विज्ञानाने मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रावर आपला प्रभाव टाकलेला आहे पण शिक्षणक्षेत्र या प्रभावापासून दूर कसे राहू शकेल ? शिक्षण क्षेत्रावरही त्याने यथेष्ट प्रभाव टाकलेला आहे. प्रोफेसर वेबस्टर ने सिद्ध केले आहे की, ज्ञान ग्रहणाच्या प्रक्रियेत चाळीस टक्के ज्ञान प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहिल्याने किंवा अनुभवल्याने, पंचवीस टक्के ज्ञान श्रवणाच्या माध्यमाने तर सतरा टक्के ज्ञान हे स्पर्श माध्यमाने आपल्याला मिळू शकते. अशा प्रकारे दूर आणि श्राव्य माध्यमांद्वारे किंवा उपकरणांद्वारे आपल्याला अधिकाधिक ज्ञान प्राप्त होत असते. हे ज्ञान विद्यार्थ्यांवर प्रभाव पाडते, विद्यार्थी थोड्या श्रमाने अधिक ज्ञान प्राप्त करतात, मनोरंजकतेने विद्यार्थी या माध्यमांद्वारे कोणतीही गोष्ट सहज शिकतात.

पुढील विविध दृक्-श्राव्य साधनांचा उपयोग हिन्दी अध्यापनासाठी करून घेता येतो.

१] फ्लक - फळा हा शिक्षकांचा खरा मित्र आहे, असे म्हटले जाते. पुढील प्रकारे फ्लक हिन्दी शिक्षकांचा उपयोगी पडतो - " शब्दों के उच्चारण, स्पष्टीकरण, विषय को रुचिक बनाने, कठिन अंशों को सरल करने, लिखावट में सुधार करने, व्याकरण शिक्षण में उदाहरण देने, पारिभाषिक शब्द एवं परिभाषा प्रस्तुत करने, अभ्यासार्थ प्रश्न देने आदि के समय इसकी सहायता आवश्यक है । शब्दों की व्युत्पत्ति, अक्षर विन्यास, मुल्लेख आदि में श्यामपट [फ्लक] बडा सहायक है । झग रस, अलंकार आदि के समय आवश्यकतानुसार रेखाचित्र बनाने, निबन्ध की रूपरेखा तैयार करने, कविता को सहज ग्राह्य करने तथा पाठ का सारांश तैयार करने में श्यामपट अध्यापक एवं छात्रों की सहायता करता है । इसी कारण पी. सी. रेन ने लिखा है कि चित्र की अपेक्षा श्यामपटांकित तथ्य एक उत्तम व बेहतर उपकरण है । (Black-board drawing is a better illustration than picture)" ¹¹ P.C. Wren.

२] सूचनापट - विद्यार्थ्यांना साहित्यिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक इत्यादी पक्षांची माहिती व त्या संबंधी सूचना तसेच आकृत्या, आलेख, लेख, चित्र इत्यादी सूचना पटावर लावता येतात व विद्यार्थ्यांच्या जिज्ञासेची तृप्ती करता येते. तसेच यावर आदेश, लेख, लेखन इत्यादीही प्रस्तुत करता येतात.

११. केशव प्रसाद. "हिन्दी शिक्षण" [दिल्ली : प्रकाशन - धनपत राय एण्ड सन्स दिल्ली, १९८९], पान नंबर १५६.

३] नकाशे [मॅपस्] - भाषा विषयामधील ऐतिहासिक भौगोलिक व वैज्ञानिक, वैज्ञानिक पक्षांच्या स्पष्टीकरणासाठी नकाशे आवश्यक आहेत.

४] नमुने [मॉडेल्स्] - बहुतेक वेळा प्रत्यक्ष वस्तू पदार्थ वर्गित जाणून दाखविणे शक्य नसते अशा वेळी पदार्थाचे वास्तविक ज्ञान देण्यासाठी त्यांचे नमुने आवश्यक आहेत. उदाहरणार्थ ताजमहालाच्या सौंदर्याचे फक्त वाचून वर्णन करण्यापेक्षा त्याची प्रतिकृती, रचना दाखवून वर्णन करणे केव्हाही जास्त उपयुक्त ठरेल.

५] चित्र [चार्ट्स्] - हिन्दीच्या अध्यापनासाठी चित्रपेक्षा सहायक कोणतीही गोष्ट नसेल. चित्र वर्गित दाखविण्यायोग्य रंगीत व आकर्षक असले पाहिजेत. चित्रांवर शीर्षक, संकेत, कल्पना, रंग इत्यादी स्पष्ट असले पाहिजेत.

६] चित्रदर्शक [प्रोजेक्टर] - विविध चित्र, चित्रदर्शकाच्या सहाय्याने प्रभावी पद्धतीने विद्यार्थ्यांना दाखविता येतात. फिल्म स्ट्रीप प्रोजेक्टरवर चित्रांना मोठे करून पडद्यावर दाखविल्याने विद्यार्थी आकृष्ट होतात, अध्ययन सुलभ होते.

७] चित्र विस्तारक यंत्र [Epidiascope] या चित्र विस्तारक यंत्राबद्दारे स्लाईड [पारदर्शी] शिष्याय प्रत्यक्ष पुस्तकातील छापलेल्या आकृत्या, चित्र, पुस्तकाचे पृष्ठ इत्यादी दाखविले जाऊ शकतात.

८] ग्रामोफोन किंवा लिग्वा फोन - विद्यार्थी या बद्दारे उच्चारण, गोष्ट, कविता इत्यादी पाठ करू शकतात. या बद्दारे शुद्ध उच्चारणाचा अभ्यास होतो. विविध पाठांचे रेकॉर्ड तयार करून ते विद्यार्थ्यांना ऐकविता येतात.

९] रेडिओ - शिक्षणामध्ये आजकाल रेडिओची लोकप्रियता वाढली आहे. रेडिओवर विद्यार्थ्यांसाठी शैक्षणिक कार्यक्रम प्रसारित होत असतात. कवी, आलोचक व अन्य साहित्यकारांचे कार्यक्रम रेडिओवर सादर होत असतात. समाचार, महत्त्वाच्या घटना, व्याख्यान, विव्दानांचे विचार विद्यार्थी रेडिओवर ऐकू शकतात.

१०] टेलीविजन - टेलीविजनवरती विव्दान कलाकार, साहित्यकार इत्यादींची वाणी ऐकता येते व त्याच बरोबर त्यांना पाहता येते. दूरदर्शनवर अनेक प्रभावशाली कार्यक्रम प्रस्तुत होत असतात जेथे ही सुविधा प्राप्त आहे तेथे विद्यार्थ्यांनी अवश्य लाभ करून घ्यावा.

११] चलचित्र - [सिनेमा] - शिक्षण क्षेत्रात चलत् चित्रपटांचा उपयोग चांगल्या प्रकारे करून घेता येतो. यामुळे श्रवणेंद्रिय व दृश्येंद्रिय दोन्हींचा सम्यक विकास होत असतो. सम्पूर्ण रामायण, बालमहाभारत, नानक, रानी और लालपरी इत्यादी सारखे बालचित्रपट तसेच विविध शैक्षणिक चित्रपटांच्या माध्यमाने मुलांची साहित्यिक, ऐतिहासिक, उच्चारण इत्यादी क्षमतांचा विकास होतो. जीवनाचे वास्तव दर्शन घडवून देता येते, मनोरंजन होते.

१२] टेपरेकॉर्डर - भाषा शिक्षणासाठी टेपरेकॉर्डर उपयोगी साधन आहे. शुद्ध उच्चारण कविता, संवाद इत्यादी टेप करून विद्यार्थ्यांना ऐकविता येतात.

१३] नाटक - ही प्राचीन काळापासून प्रचलित असलेली कला आहे. नाटकाद्वारे अभूतपूर्व लाभ विद्यार्थ्यांना मिळवून देता येतो. या व्दारे उचित हाव-भाव, आरोह-अवरोह, उच्चार, संवाद, बोलणे इत्यादीचे शिक्षण देता येते.

शैक्षणिक साहित्य शिक्षकांचे खरे मित्र आहेत. शैक्षणिक साहित्याचा वापर न करणे म्हणजे आपले अध्यापनाचे श्रम वाटविणे होय. Francic W.Noel - "Good instruction is the foundation of any educational programme Audio visual aids are a component part of that foundation." 12

२.४.२ दृक-श्राव्य साधने आणि हिन्दी शिक्षक

शिक्षक मग तो कोणत्याही विषयाचा असो अध्यापनाची मोठी जबाबदारी त्याच्यावर असते आणि मग हिन्दी शिक्षक याला अपवाद कसा असेल ? हिन्दी शिक्षविण्यासाठी हिन्दी शिक्षक जबाबदार आहे. त्याने दृक-श्राव्य साधनांचा वापर अध्यापनामध्ये अवश्य करावा.

हिन्दी विषय शिक्षविणा-या शिक्षकांची पुढकळवेळा अशी समजूत असते की हिन्दी विषयाच्या, भाषा विषयाच्या अध्यापनाला पाठ्यपुस्तक असले की मग अन्य अध्यापन साहित्याची गरज नाही. इतिहास विषय शिक्षविताना चित्रे, नकाशा या साहित्याची आवश्यकता असते. भूगोल विषय शिक्षविताना प्रतिकृती, नकाशा, चित्रे व अन्य साहित्याची आवश्यकता असते. शास्त्राला प्रयोगाचे साहित्य लागते त्याप्रमाणे भाषा विषय शिक्षविण्यासाठी साहित्याची काय गरज आहे ? ही भाषा विषयाच्या अध्यापनासाठी साहित्याची आवश्यकता नसते ही गैरसमजूत आहे. भाषा विषयाच्या अध्यापनाचे कार्य अधिक प्रभावी, परिणामकारक

12. N. G. Pawar. "THEORY AND PRACTICE OF TEACHING ENGLISH LANGUAGE" (Pune : Nutan Prakashan, First Edition, 1995) Page No.77.

करावयाचे असेल तर अध्यापन साहित्याचा वापर जरूर केला पाहिजे. यथा सम्भव यांचा वापर करून बालकांना याव्दारे उच्चारण, अक्षर विन्यास व भावाभिप्रेत्यव्तिमध्ये सुधार करावा, मनोरंजकतेने विषय शिक्षवावा. गद्य, पद्य रचना, व्याकरण इत्यादी भागांच्यासाठी आवश्यकतानुसार यांचा प्रयोग शिक्षकांनी करावा.

दृक-श्राव्य साधनांचा वापर करताना शिक्षकांनी पुढील गोष्टींचा विचार करावा -

१] शिक्षक तभी इन साधनों का प्रयोग करे जब कि वह स्वयं इन की ठोस जानकारी रखे । इस का अभिप्राय यह है कि शिक्षक को दृश्य-श्राव्य उपकरणों के बारे में प्रशिक्षित होना चाहिए ।

२] कई साधनों का प्रयोग एक साथ नहीं होना चाहिए । इस से छात्रों को लाभ के बदले हानि की सम्भावना रहती है ।

३] शिक्षक को मनोविज्ञान का ज्ञान हो । उसे बालकों एवं बालिकाओं के किशोर मन का अध्ययन होना चाहिए । मनःस्थिति को समझते हुए आवश्यकतानुसार इन साधनों का प्रयोग किया जाना चाहिए ।

४] इन साधनों का प्रयोग इस बात पर भी निर्भर है कि छात्रों की उम्र क्या है, विषय के साथ इनका सम्बन्ध कितना है, इन से छात्रों को कितनी अनुकूलशीलता प्राप्त होगी आदि ।

५] उपकरणों के चुनाव में शिक्षक को पर्याप्त सावधानी रखनी चाहिए । केवल उद्देश्य की पूर्ति करने वाले उपकरण ही उपयुक्त किये जायें । व्यर्थ के उपकरण मात्र तमाशा पैदा करते हैं ।

६] शिक्षक को यह भी स्मरण रखना होगा कि उपकरण साधन है, साध्य नहीं। उपकरण सिर पर चढ़कर न बोलें। ये छात्रों की सहायता करते हैं। इन्हें छात्रों का अभिष्ट नहीं बनने देना है।

७] साधनों के प्रयोग के कुछ समय बाद नियमित रूप से इनके प्रयोग के परिणामों का मूल्यांकन होना चाहिए। ताकि उपलब्धियों की सच्ची जानकारी प्राप्त हो सके।

८] शिक्षक को इन के प्रयोग में चार बातों का ध्यान रखना चाहिए।

अ] उपयुक्त स्थान - इन का प्रयोग वातावरण एवं परिस्थिति के अनुसार उपयुक्त स्थान पर होना चाहिए।

ब] उपयुक्त तैयारी - इन का प्रयोग पूर्व तैयारी के आधार पर सटीक होना चाहिए। शीघ्रता में इन का उद्देश्य पूर्ण नहीं होता।

क] उचित प्रयोग - इन साधनों का प्रयोग उचित ढंग से होना चाहिए। युनेस्को के प्रकाशन "टीचिंग ऑफ मॉडर्न लैंग्वेज" में लिखा गया है कि - "शिक्षक के लिए कितनी सहायक साधन को गलत और बुरी तरह प्रयोग करने से उसे प्रयोग नहीं करना अच्छा है।"

ड] उचित सुरक्षा - प्रायः दृश्य-श्राव्य उपकरण मूल्यवान होते हैं। इसी लिए उन की उचित सुरक्षा आवश्यक है।" १३

१३. केशव प्रसाद. "हिन्दी शिक्षण" [दिल्ली : प्रकाशन - धनपतराय एण्ड सन्स, दिल्ली, प्रथम संस्करण १९८९], पान नं. १६०, १६१.

२.५ हिन्दी अध्यापन पद्धति

हिन्दी अध्यापनाच्या अंगोपांगीचा विचार करताना हा विचार करणे आवश्यक आहे की हिन्दी भाषेच्या अभ्यासासाठी कोणत्या अध्यापन पद्धतीचे अवलंब करणे उचित ठरेल.

भाषेचे अध्यापन करताना जेव्हा एखाद्या पद्धतीचे अवलंब केला जातो तेव्हा पुढील चार गोष्टींचा विचार करावा लागतो. - "किस को पढाना है ? क्या पढाना है ? क्यों पढाना है ? और कैसे पढाना है ? मत्लब, अध्यापक के लिए पहले उन छात्रों का स्तर ध्यान में लेना आवश्यक है, जिन को उसे वह भाषा पढानी है, साथ ही किस मात्रा तक छात्रों को भाषा का ज्ञान देना है, या दूसरे शब्दों में भाषा के कौन-कौन से पहलुओं से छात्रों को परिचित कराना है, इस बात की जानकारी पहले से ही शिक्षक को होनी चाहिए । तीसरी बात यह है कि शिक्षक को भाषा की पढाई वदारा कौन सी बातें साध्य करनी है, याने भाषा की पढाई का कौन सा उद्दिष्ट वह सामने रखे इसका भी विचार होना जरूरी है । अंत में उसे यह भी देखना है कि इस उद्दिष्ट को साध्य करने के लिए अध्यापन में कौन सा तरीका या पद्धति वह अपनाए ।" १४

हिन्दी अध्यापनाच्या पुढील पद्धती प्रचलीत आहेत -

- १] स्वाभाविक प्रणाली किंवा पद्धती (Natural Method)
- २] व्याकरण अनुवाद प्रणाली/पद्धती (Grammar Translation Method)

१४. सज्जन राम केणी, हरिकृष्ण कुलकर्णी. "हिन्दी की अध्यापन पद्धति"
[पूना : व्हीनस प्रकाशन, पूना, त्रिदतीय संस्करण, १९७३]
पान नंबर ८५.

- ३] प्रत्यक्ष किंवा प्रश्नोत्तर प्रणाली / पद्धती (Direct Method)
- ४] डॉ. वेस्ट प्रणाली किंवा वाचन प्रणाली (West's Method)
- ५] गठन पद्धती (Structure Method)
- आणि या सर्व प्रणालींच्या / पद्धतींच्या योगाने बनलेली
- ६] समन्वयात्मक प्रणाली (Co-relation Method)

२. ५. १ स्वाभाविक प्रणाली किंवा पद्धती

बालक ज्या पद्धतीने आपली मातृभाषा शिकतो त्या पद्धतीने विद्यार्थ्यांना हिन्दी शिकविणे यात अभिप्रेत आहे. या पद्धतीनुसार विद्यार्थ्यांना नेहमी मातृभाषेच्या वातावरणात ठेवणे अपेक्षित आहे. त्यामुळे तो नेहमी हिन्दी भाषा ऐकेल, हिन्दीतूनच विचार करेल. या वातावरणामुळे आपोआप हिन्दी भाषा तो आत्मसात करू शकेल.

२. ५. २ स्वाभाविक प्रणालीचे महत्त्व

"भाषा शिक्षा में स्वाभाविक प्रणाली अत्यंत महत्त्वपूर्ण है क्योंकि उस के द्वारा बिना विशेष प्रयत्न के भाषा को आत्मसात किया जाता है । भाषा विज्ञान की दृष्टि से यह बात सर्वसम्मत है कि भाषा के वातावरण में रहने पर बालक अनायास ही भाषा ग्रहण करता है और स्वाभाविक प्रणाली में तो वातावरण का ही प्राधान्य रहता है । लगातार भाषा के वातावरण में रहने से उस भाषा के विभिन्न अंगों के संस्कार व्यक्ति के मन पर हो जाते हैं और फिर उन अंगों पर व्यक्ति असानी से प्रभुत्व प्राप्त कर सकता है । भाषा अनुकरण से सीखी जाती है, और सुनने बोलने आदि के अनुकरण का अधिकाधिक अवसर इस वातावरण में प्राप्त

हो जाता है । इस प्रकार स्वाभाविक प्रणाली से एक हद तक प्राप्ता किया हुआ मातृभाषा का प्राथमिक ज्ञान अन्य नई भाषाएँ सीखने के लिए बुनियाद का काम देता है । " १५'

२.५.३ व्याकरण अनुवाद प्रणाली

या प्रणालीमध्ये मुस्वातीला व्याकरणाचे कांही महत्त्वाचे नियम विद्यार्थ्यांना समजावून नांगितले जातात. नंतर गद्य खंडाचे किंवा वाक्यांचे अनुवाद मातृभाषेत केले जातात. शिक्षक व्याकरणाचे विशेष नियम सांगतात आणि अनुवादात सुधारणा करून घेतात. मातृभाषेतून नवीन भाषा आणि नवीन भाषेतून मातृभाषेत अनुवाद केले जाते. फक्त व्याकरणाचेच अध्यापन या पद्धतीतून न करता इतर भागांचेही अध्यापन या पद्धतीद्वारे करता येते.

व्याकरण अनुवाद प्रणालीची वैशिष्ट्ये पुढील गोष्टींवरून कळण्यास मदत होईल -

"१] शीघ्र प्रगति में सहायक - विद्यार्थियों को पढाने वक्त भाषा की वाक्य-रचना की विशेषताएँ समझायी जाती हैं । इस से विद्यार्थी भाषा के बुनियादी तत्वों को जान लेते हैं । एक बार एक तरह की वाक्य-रचना उन के ध्यान में आ जाए, तो उस के अनुसार वे अधिक वाक्य बना सकते हैं । इस से भाषा के अध्ययन में उनकी प्रगति शीघ्र गति से होती है । एक बार क्रिया के वर्तमान काल के रूप कैसे बनाये जाते हैं, यह नियम द्वारा समझलिया जाए तो, विद्यार्थी आत्मविश्वास के साथ कई क्रियाओं के रूप बना लेंगे ।

२] प्रादेशिक भाषा और हिन्दी की विशेषताओं का तुलनात्मक अध्ययन किया जाता है । दोनों भाषाओं की वाक्य-रचना में जो समानता या अन्तर है, उसे स्पष्ट किया जाता है । इस से विद्यार्थियों के मन पर अच्छा संस्कार होता है, जिससे नयी भाषा को अपनाने में उन की मदद ही होती है ।

३] अनुवाद एक ऐसी कसौटी है, जिस से हम जान सकते हैं कि विद्यार्थियों ने भाषा में कर्तव्य योग्यता प्राप्त की है । वाक्य-रचना शब्दों के अर्थ आदि की दृष्टि से विद्यार्थी अगर गलती करेंगे, तो मानना होगा कि उन्होंने भाषा को ठीक तरह से नहीं अपनाया है । पढ़ाते पढ़ाते अध्यापक इस कसौटी पर कसकर विद्यार्थियों के भाषा-ज्ञान की परख कर सकता है ।

४] इस पद्धति से पढ़ानेवाला अध्यापक हर एक शब्द का अध्ययन, लेखन, कठस्थ कराना आदि बातों की ओर विशेष ध्यान देना आवश्यक मानता है । वह विद्यार्थियों से अभ्यास करा लेता है । इस लिए विद्यार्थियों का भाषा-ज्ञान आसानी से स्थायी होता जाता है । गहराई में उतर कर वाक्य आदि के तत्त्वों को समझाया जाता है, इस से भी उनको लाभ पहुँचता है । " १६

१६. ग. न. साठे. "राष्ट्रभाषा का अध्यापन" [पुणे : महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा सभा प्रकाशन, पुणे, संशोधित तृतीय पुनर्मुद्रण, मार्च १९७१] पान नंबर ४१.

२.५.४ प्रत्यक्ष किंवा प्रश्नोत्तर प्रणाली

ही प्रणाली इंग्रजी विषय शिक्षविण्यासाठी वापरली जाते. हिन्दी विषय शिक्षविण्याकरताही या पद्धतीचा वापर केला जातो. प्रत्यक्ष प्रणाली म्हणजे काय ? याचा विचार केल्यास त्याची व्याख्या पाहता येईल व ही पद्धती कशी असते याचे उत्तर शोधता येईल.

"मद्रास विभाग के भूतपूर्व डाइरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन मि. एच. चैम्प्यअर (H.Champion) ने अंग्रेजी भाषा पढाने की "डाइरेक्ट मेथड" के अर्थ पर नीचे दिये अनुसार प्रकाश डाला है :

The Direct Method is a method of teaching English directly. To teach English directly is to establish a direct or immediate association between experience and expression, between the English work, phrase or idiom and its meaning; in other words, to establish in connection with English the same habit of direct expression of experience as exists in the use of mother-tongue. (Lecture on Teaching English in India)

इस में अंग्रेजी (English) शब्द के बदले "हिन्दी" को रखते हुए हम बता सकते हैं कि "डाइरेक्ट मेथड" क्या है - सम्भाषणात्मक प्रणाली क्या है ।

अहिन्दी भाषी प्रदेश के, बालकों को हिन्दी पढाने की डाइरेक्ट मेथड वह प्रणाली है, जिस से उनको हिन्दी सीधे - बिना किसी अन्य भाषा के माध्यम के - सिखायी जाती है । हिन्दी सिखायी जाने के माने हैं -

"अनुभूति और उस की अभिव्यक्ति में हिन्दी शब्दों या मुहावरों और उन के अर्थ में सीधा या प्रत्यक्ष सम्बन्ध स्थापित करना ।" १७

या प्रणालीमध्ये विद्यार्थ्यांना बोलण्याची संधी दिली जाते. वर्गमध्ये नवीन भाषेचे वातावरण तयार केले जाते. नवीन महत्त्वाचे शब्द दिले जातात. या प्रणालीत मातृभाषेचा वापर करणे वर्ज्य आहे. विद्यार्थी नवीन भाषा ऐकतो, बोलतो, वाचतो ज्यामुळे नवीन भाषा तो लवकर आत्मसात करू शकतो.

या प्रणालीचे लाभ पुढील अवतरणांद्वारे स्पष्ट होतील -

"इस प्रणाली में क्रीडन-पद्धती का अवलंब होने के कारण बच्चों की खेल, आत्मप्रकाशन, स्पर्धा आदि प्रवृत्तियों को समाधान मिलता है और फलस्वरूप वे पाठ में रुचि रखकर उस में सहेतुक अवधान देते हैं तथा अपेक्षाकृत कम समय में काफी प्रगति कर पाते हैं । इस पद्धतिद्वारा वातावरण निर्मिती भी अपने आप हो जाती है जो कि भाषा शिक्षा में एक महत्वपूर्ण अंग है । छात्रों को बोलने का अधिकाधिक अवसर प्राप्त होने के कारण बहुत थोड़े समय में बोलने की योग्यता प्राप्त करते हैं और अध्यापकों का आदर्श उच्चारण सुनने का उन्हें मौका मिलने से उनके उच्चारण में भी शुद्धता आ जाती है । इस में पुनरावृत्ति को पर्याप्त स्थान होने के

कारण भाषा की आदत डाली जाती है और छात्रों के भाषा-ज्ञान में क्रमशः स्थायी संस्कारों के कारण दृढ़ता आ जाती है । " १८

२.५.५ डॉ. वेस्ट प्रणाली किंवा वाचन प्रणाली

डॉ. वेस्ट प्रणाली के स्वरूप पुढील प्रमाणे आहे - " डॉ. वेस्ट अंग्रेज विद्वान थे । उनका कहना था कि, किसी भी नई भाषा की पढाई वाचन से शुरू करें विद्यार्थी पढने में रुचि लेते हैं, पहले वाचन बाद में लेखन सिखारें । एक बार पढना आ गया तो विद्यार्थी आप स्वयं पढते जाते हैं । पढने से शब्दावली बढती है, और नई भाषा धीरे-धीरे आ जाती है । लेखन अंत में और स्वतंत्र रूप से पढाया जाए ।

शिक्षक पाठ्य-पुस्तक के साथ कहानी की अच्छी-अच्छी पुस्तकें छात्रों को पढने के लिए दें जिस से छात्रों को पढने में रुचि पैदा होगी, शब्दावली बढेगी और छात्र लाभान्वित होंगे । " १९

बुद्धिमान विद्यार्थी बोलू किंवा लिहू शकतात परंतु वाचन सर्वत्र विद्यार्थी करू शकतात या सर्व विद्यार्थ्यांसाठी ही प्रणाली उपयुक्त आहे. कारण यात वाचनालाच प्राधान्य दिले गेले आहे. भाषेची वाचन, लेखन व भाषण ही तीन प्रमुख अंगे होत. त्यांना आत्मसात करण्यासाठी वेस्ट-मेथड

-
- १५] सज्जन राम केणी, हरिकृष्ण कुलकर्णी. "हिन्दी की अध्यापन पद्धति" [पुना : व्हीनस प्रकाशन, पुना, त्रिदतीय संस्करण १९७३], पान नं. ९८.
- १९] प्र. म. माटेकर. "हिन्दी मराठी भाषा का तुलनात्मक अध्ययन और अध्यापन" [सोलापूर : शशि - प्रभा प्रकाशन, सोलापूर, प्रथम संस्करण १९८९], पान नं. १२.

मध्ये भाषेच्या तिन्ही अंगांच्या अध्ययनासाठी तीन प्रकारच्या पाठ्यपुस्तकांचे अंतर्भाव केला गेला आहे.

- अ] वाचनासाठी पुस्तके
- ब] वाचनासाठी सहायक पुस्तके
- क] रचनेच्या विकासासाठी पुस्तके

वेस्ट मेथड चे लाभ पुढील प्रमाणे - "इस पद्धति का एक लाभ यह है कि भाषा का अभ्यास गहराई के साथ हो जाता है । इसे भाषा को आत्मसात करने का एक सरल और उत्कृष्ट साधन कहा जा सकता है । जहाँ संभाषण और प्रश्नोत्तर प्रणाली में खास तौर पर प्रशिक्षित और कुशल शिक्षकों की आवश्यकता रहती है वहाँ इस प्रणालीव्दारा प्रशिक्षण ग्रहण न किया हुआ सामान्य शिक्षक भी आसानी से पढ़ा सकता है क्योंकि इस पद्धति में पढ़ाई की एक निश्चित दिशा या मार्ग सामने रहता है । इस पद्धति में भाषा के वाचन अंग का विकास तो होता ही है, परंतु भाषा के लेखन और रचना पहलू भी उपेक्षित नहीं रहते हैं, जैसा कि संभाषण - प्रश्नोत्तर प्रणाली में हुआ करता है । "२०

२. ५. ६ गठन पद्धति

इंग्रजी के अध्यापन छोटीया कक्षांसाठी या पद्धतीने केले जाते. ही प्रणाली भाषा-विज्ञानावर आधारित आहे. प्रत्येक भाषेत काही महत्वाचे रूप गठन [स्वरूप] असतात, जसे हिन्दी भाषेत "मैं...हूँ" "हम...हैं "

२०. सज्जन राम केणी, हरिकृष्ण कुलकर्णी. "हिन्दी की अध्यापन पद्धति"
[पुना : व्हीनस प्रकाशन पुना, द्वितीय संस्करण, १९७३], पान नं. १०२.

"तू... है," "तुम... हो", वे.... है, वह... है । इत्यादी हे स्प गठन कायम राहणार मध्ये वाक्य रचना बदलत जाणार जसे मैं लिख रहा हूँ । हम लिख रहे हैं । तू लिख रहा है । दूस-या प्रकारे - मैं, खा रहा हूँ । हम खा रहे हैं । तू खा रहा है । इत्यादी । असे स्प गठन विद्यार्थ्यांकडून पाठ करून घेतल्याने त्यांचा योग्य उपयोग विद्यार्थ्यांना करता येईल. अशा प्रकारे हळूहळू नवीन भाषा विद्यार्थी आत्मसात करतील. ही प्रणाली छोट्या कक्षांसाठी उपयुक्त आहे.

पुढील परीच्छेदामुळे या पद्धतिविषयी अधिक माहिती मिळण्यास मदत होईल.

"यह प्रत्यक्ष पद्धति का ही संशोधित रूप कहा जा सकता है । प्रत्यक्ष पद्धति में कुछ आवश्यक परिवर्तन कर के इस पद्धति का अवलंब किया गया है । "स्ट्रक्चर" का मतलब है "रचना" या "चौखट" । "चौखट" में निश्चित स्थानोंपर शब्द रखने से वाक्य पूरा हो जाता है । छात्रों के सामने वाक्य का ढाँचा रखा जाता है, उस में उन्हें आवश्यक शब्द प्रयुक्त करने पड़ते हैं । इन शब्दों को 'Content words' कहा जाता है । उदाहरण के लिए "यह एक पुस्तक है" इस वाक्य में "यह एक" अंश ढाँचा [स्ट्रक्चर] है और पुस्तक शब्द 'Content word' है । ढाँचा स्थिर रहता है और उस में हर समय नये नये भिन्न भिन्न शब्द रखकर वाक्य पूरे किये जाते हैं । एक प्रकार की वाक्य रचना पूरी करने पर दूसरे प्रकार की वाक्य-रचना पढाई जाती है । " २१

२.५.७ समन्वयात्मक प्रणाली

विभिन्न प्रणालींचे अध्ययन अध्यापन केल्याने ही गोष्ट लक्षात येते की प्रत्येक प्रणालीत किंवा पद्धतीत काही गुण आहेत, काही दोष आहेत. यासाठी प्रत्येक प्रणाली मध्ये जे उपयुक्त गुण आहेत, वैशिष्ट्ये आहेत त्यांचा उपयोग समन्वय शिक्षकांनी आपल्या अध्यापनात केला तर त्यांचे अध्यापन चांगले व प्रभावी होईल. समन्वयात्मक प्रणालीमध्ये सर्व प्रणाली मधील दोष दूर करून उपयुक्त व चांगल्या गोष्टींचा स्वीकार करणे अपेक्षित आहे.

समन्वयात्मक प्रणाली शिक्षकांना आपल्या अध्यापनासाठी कशा प्रकारे वापरता येईल हे पुढील बाबींवरून स्पष्ट होईल.

"स्वाभाविक प्रणाली से शिक्षक वर्ग में हिन्दी का स्वाभाविक वातावरण पैदा करें, विद्यार्थी तथा शिक्षक हिन्दी में ही बोलें, आदेश हिन्दी में ही दें । हिन्दी वातावरण से हिन्दी भाषा सीखने में मदद मिलेगी । व्याकरण-अनुवाद प्रणाली से अनुवाद का महत्त्व समझ में आ जायेगा । कुछ तात्पर्याओं में अनुवाद के पाठ लें, वाक्य रचना अपवादों को समझाए । प्रश्नोत्तर पद्धति का हमेशा उपयोग करें, जिस में छात्र हिन्दी में बोलेंगे, हिन्दी में सुनेंगे, हिन्दी में बातचीत का मौका मिलेगा जिस से भाषा के समझना और बोलना कौशल आयेंगे । शिक्षक अधिक से अधिक शैक्षिक साधनों का प्रयोग करें । मातृभाषा का प्रयोग जहाँ तक हो सके न करें ।

छात्रों को कहानी की पुस्तकें पढ़ने के लिए दें, प्रारंभ में पाठ्य वाचन लें, जिस से छात्र वाचन में रुचि लेंगे । वाचन के बाद लेखन

शुरू करें, अधिक वाचन से शब्दावली बढेगी और वाक्य-रचना आप ही आप आ जायेगी । निम्न कक्षाओं में पद गठन प्रणाली का उपयोग करें । " २२

अशा प्रकारे विभिन्न प्रणालींमधील चांगल्या बाबींचा उपयोग शिक्षकांनी अध्यापनासाठी आवश्यक तेथे करावा व आपले अध्यापन सफल बनवावे.

२. ६ संबंधित पूर्व संशोधनाचा अभ्यास

संशोधनाची समस्या एकदा निश्चित झाल्यावर त्या संशोधनाशी संबंधित साहित्याचे ज्या प्रमाणे वाचन करणे आवश्यक आहे त्याचप्रमाणे संबंधित पूर्व संशोधनाचाही अभ्यास करणेही आवश्यक आहे.

२. ६. १ प्रास्ताविक

संशोधकाने आपल्या विषयाची अंदाजे निश्चिती केली की त्या विषयाबाबत या देशात वा परदेशात पूर्वी कोणी संशोधन केले आहे काय, केले असल्यास ते स्वतंत्रपणे वा नियतकालिकांत प्रसिद्ध झाले आहे काय, आणि ते संशोधन कोठे उपलब्ध होईल त्याचा शोध घ्यावा लागतो. असे संदर्भ साहित्य [अप्रकाशित] विद्यापीठांच्या ग्रंथालयात उपलब्ध होऊ

२२. प्र.म.माटेकर. "हिन्दी मराठी भाषा का तुलनात्मक अध्ययन और अध्यापन" [सोलापूर : शशि - प्रभा प्रकाशन, सोलापूर, प्रथम संस्करण १९८९], पान नंबर ११, १२.

शकते, ते ग्रंथालयातच बसून अभ्यासाचे लागते. संदर्भ संशोधनाच्या अभ्यासाने संशोधकास पूर्वीच्या संशोधनाचे स्वरूप समजू शकते. जुन्याची पुनरावृत्ती केव्हाच मान्य केली जात नाही व त्यात अर्थ ही नसतो. "२३

वरील परीच्छेदावरून असे म्हणता येईल की संबंधित पूर्व संशोधनाच्या अभ्यासामुळे संशोधकाला आपल्या संशोधनासाठी एक प्रकारची दिशा मिळते. आपण जो विषय संशोधनासाठी निवडलेला आहे तो यापूर्वी कोणीतरी निवडला आहे का हे कळते. समजा संशोधकाने एक समस्या निवडली व तीच पूर्वी कोणीतरी निवडून त्यावर संशोधन केले असेल तर मग आपल्या संशोधनास अर्थ राहणार नाही. मग यावरून संशोधक लगेच ती समस्या बदलू शकतो किंवा त्यात थोडासा फेरबदल करू शकतो. त्याचप्रमाणे आपल्या संशोधन समस्येशी निगडित असे कोणते संशोधन यापूर्वी झालेले आहे हे समजण्यास मदत होते.

पुढील परिच्छेदावरून संबंधित संशोधनाचा अभ्यास करताना कोणत्या गोष्टींचा विचार करावा लागेल हे कळण्यास मदत होते.

"पूर्व संशोधनाचा अभ्यास करताना त्यात कोणत्या पद्धतीने संशोधन साधने निवडली, त्यांच्या मदतीने माहिती कशी जमा केली, परिकल्पना कशी तयार केली, नंतर साधनांत सुधारणा का व कशी केली, नंतर जमविलेल्या माहितीचे विशदीकरण करून निष्कर्ष कसे काढले, त्याचा अभ्यास आवश्यक आहे. पूर्वीच्या संशोधकाने सुचविलेल्या पुढील संशोधनाच्या

२३. भा.गो.बापट. "शैक्षणिक संशोधन" [पुणे : नूतन प्रकाशन, पुणे, तृतीय आवृत्ती, १९८८] पान नंबर ६४.

विषयांची त्याने दखल घ्यावी. जुन्या संशोधनातील उपयुक्त ठरणा-या माहितीची, सूचनांची, निष्कर्षांची टिपणे संशोधकाने काढणे आवश्यक आहे. " २४

आपल्या विशिष्ट समस्ये संदर्भात यापूर्वी जे संशोधन झालेले आहे त्याचा सविस्तर अभ्यास करणे गरजेचे असते कारण यामुळे अनेक फायदे संशोधकाला होतात.

"संशोधन विषयाची व्याप्ती व मर्यादा अचूक ठरविता येते. विविध संशोधनात वापरलेल्या कसोट्या व पद्धती ध्यानात घेतल्याने संशोधकाला आपल्या संशोधनात कोणत्या कसोट्या वापराच्या लागतील व आपल्या संशोधनाची पद्धती कोणती ठेवावी याचे मार्गदर्शन मिळते या विशिष्ट क्षेत्रात कोणते संशोधन झालेले आहे व कोणते अजून बाकी आहे हे समजते. जे निष्कर्ष सिद्ध झालेले आहेत त्यांचा संशोधन प्रक्रियेत आधार घेता येतो, कोणत्या संख्याशास्त्राचा आधार घ्यावा व वापर करावा लागतो हे समजते. लेखनाची पद्धत कशी ठेवावी, अहवाल कसा लिहावा हे समजते. संदर्भ - साहित्य सूची व संकीर्ण विभागात कोणत्या घटकांचा समावेश करावा हे समजते. थोडक्यात अनेक पुस्तके वाचून ज्या संबंधी आपणास निश्चित माहिती मिळणार नाही ती या अहवाल वाचनाने मिळते. " २५

२४. कित्ता., पान नंबर ६४.

२५. वि. रा. भिंताडे. "शैक्षणिक संशोधन पद्धती" [पुणे : नूतन प्रकाशन, पुणे-३०, प्रथमावृत्ती १९८९], पान नंबर ४१.

या दृष्टीने संशोधनाचा अभ्यास करणे संशोधकाच्या दृष्टीने अनिवाये आहे असे म्हणता येईल.

वरील दृष्टीने संशोधकाला संबंधित पूर्व संशोधनाचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे व याचे अनेक फायदे आहेत. या दृष्टीने संशोधकाने पुढील संबंधित पूर्व संशोधनाचा अभ्यास केलेला आहे.

२. ६. २ "७१८ : महाराष्ट्र राज्य मंडळाचे माध्यमिक शिक्षण -
पुण्यातील माध्यमिक शाळांमधील हिन्दी व इंग्रजी
अध्यापनाची पाहणी. पुणे, १९६४" २६

उद्दिष्टे

१] साहित्यिक (academic) आणि प्रशिक्षण पात्रतेसंबंधी माहिती दोन महत्त्वाच्या विषयात म्हणजे हिन्दी आणि इंग्रजीत एकत्रित करणे.

२] शाळेतील प्रमुखांची साहित्यिक आणि प्रशासकीय समस्या ज्या इंग्रजी व हिन्दी शिक्षक वित असताना येतात त्यांच्या बाबतीत मते आणि दृष्टीकोण जाणून घेणे.

३] दहावी बोडच्या परीक्षेसंबंधी निकाल जास्तीत जास्त सुधारावा यासाठी परिणामकारक अध्यापन कसे करावे या बाबतीतील ठळक मते शोधून काढणे.

26. M.B. Buch. "A SURVEY OF RESEARCH IN EDUCATION"
(Baroda : Published by M.B.Buch, Head Centre of
Advanced Study in Education, M.S.University of Baroda
1974, First Edition 1974), Page No.563,564.

निष्कर्ष

परिशोधन [पाहणी] कार्यामुळे साधारणतः शाळांमधील हिन्दी व इंग्रजी शिक्षविणा-या प्रशिक्षित टक्केवारीवर प्रकाश पडतो. ही टक्केवारी हिन्दी पदवीधर शिक्षकांची फक्त ४५.८ व इंग्रजी पदवीधर शिक्षकांची टक्केवारी ४१.४ इतकी आहे. तसेच प्रशिक्षित पदवीधर शिक्षकांची टक्केवारी उदाहरणार्थ एम्. ए. [इंग्रजी], बी. टी. / बी. एड व बी. ए. [इंग्रजी] बी. टी. / बी. एड. अतिशय कमी म्हणजे ३१.९ व २२.२ अशी आहे. अपदविधर इंग्रजी व हिन्दी शिक्षकांचे प्रमाण जास्त आहे. अपदविधर इंग्रजी शिक्षक १७ टक्के व हिन्दी शिक्षक ४५ टक्के अशी आहे जे नववी व दहावीच्या वर्गांना दोन्ही विषय शिक्षवितात.

माध्यमिक शाळांतून हिन्दी व इंग्रजी विषय शिक्षकांची संख्या वाढत आहे. अपदवीधर इंग्रजी शिक्षकांची संख्या १७ टक्के व अपदवीधर हिन्दी शिक्षकांची संख्या ४५ टक्के अशी आहे. जे नववी व दहावीच्या वर्गांना दोन्ही विषय शिक्षवितात.

माध्यमिक शाळामधून हिन्दी व इंग्रजी हे विषय शिक्षविताना ज्या साहित्यिक व प्रशासकीय समस्या येतात त्या खालील प्रमाणे

- अ) प्रशिक्षित आणि अनुभवी शिक्षकांची कमतरता.
- ब) या विषयासाठी असणारे अपुरे तास
- क) प्राथमिक शाळेतील निम्न स्तरीय विद्यार्थ्यांना खालच्या दर्ज्या मिळणारे अध्यापन.
- ड) बहुजिनसी आणि विद्यार्थ्यांच्या मानाने लहान पडणा-या शाळेतील वर्ग खोल्या.

शाळा प्रमुखांच्या काही महत्त्वाच्या सूचना

१. इंग्रजी विषय हा पाचवी ते दहावी या वर्गांसाठी सक्तीचा ठेवावा.
२. इंग्रजी हा विषय शिकविण्यासाठी फक्त अनुभवी आणि पात्र शिक्षकांपर्यन्त मर्यादित ठेवावा.
३. प्राथमिक शाळांमधून इंग्रजी शिकविण्यासाठी देखील हा विषय अनुभवी व पात्र शिक्षकांपर्यन्त मर्यादित ठेवावा.
४. शिक्षकांसाठी चर्चासत्र व पात्र शिक्षकांना प्रशिक्षण, सेवांतर्गत प्रशिक्षण देण्यात यावे.
५. जर्जेदार पुस्तकांमध्ये शिक्षकांच्या अध्यापनासाठी समाधानकारक टिपण्या मार्गदर्शनासाठी उपलब्ध असाव्यात.
६. अध्यापनाच्या अचूक व बरोबर पद्धती शिक्षकांनी आत्मसात केल्या पाहिजेत.
७. हिन्दीच्या शिक्षकांसाठी देखील प्रशिक्षण व अनुभवाची मर्यादा ठेवावी.
८. हे विषय शिकविताना व्याकरण, पाठांतर, लेखी गृहपाठ आणि तोंडी परीक्षा यावर भर दिला पाहिजे.
९. शिक्षकांसाठी जर्जेदार पुस्तके पुरविली पाहिजेत.
१०. पुरवणी वाचनासाठी प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

२. ६. ३ "७१९ : महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक

शिक्षण मंडळ, नागपूर आणि औरंगाबाद विभागातील
माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शाळांमध्ये हिन्दी आणि
इंग्रजी अध्यापनाचे सर्वेक्षण करणे". औरंगाबाद, पुणे १९६६. २७

प्रमुख उद्दिष्टे

१] इंग्रजी व हिन्दी या दोन विषयांच्या संबंधित शिक्षकांच्या प्रशिक्षण व शैक्षणिक पात्रतेसंबंधी माहिती गोळा करणे.

२] इंग्रजी व हिन्दी विषय शिकविताना शाळा प्रमुखांना येणा-या शैक्षणिक आणि प्रशासनीय अडथळ्यासंबंधी मत व्यक्त करणे.

३] इंग्रजी व हिन्दी या दोन विषयांच्या परिणामकारक अध्यापनासाठी शाळा प्रमुखाकडून ठोस सूचना गोळा करणे जेणेकरून दहावी व बारावी परीक्षांच्या निकालांची सुधारणा व्हावी.

सर्वेक्षण नमुना १२५४ शाळांना माहितीस्तव पाठविला होता त्यापैकी ६८४ शाळांनी मूलभूत संकलित माहिती उपलब्ध करून दिली.

निष्कर्ष

सर्वसाधारणपणे सद्यपरिस्थितीत शाळांमध्ये इंग्रजी व हिन्दी प्रशिक्षित शिक्षकांची टक्केवारी असमाधान कारक आहे.

संकलित माहितीप्रमाणे पदवीधारक शिक्षकांची टक्केवारी नागपूर विभागामध्ये ४० टक्के आणि औरंगाबाद विभागात २८ टक्के अशी आहे

२७. किता. , पान नंबर ५६४, ५६५.

आणि हीच टक्केवारी पुणे विभागात ४६ अशी आहे आणि बी. ए. [इंग्रजी] शिक्षकांची टक्केवारी त्या मानाने खूप कमी आहे.

हिन्दी विषयामध्ये पदवीधारकांची संख्या नागपूर, औरंगाबाद आणि पुण्यात अनुक्रमे ३२, २४ व ४१ अशी आहे. प्रशिक्षित शिक्षकांची टक्केवारी [एम्. ए. हिन्दी, बी. टी., बी. एड. आणि बी. ए. [हिन्दी], बी. टी. बी. एड.] नागपूर, औरंगाबाद, पुणे येथे अनुक्रमे २६, १४, २२ अशी आहे. तसेच नववी व दहावी या इयत्तांना शिकविण्याची जबाबदारी दिलेल्या शिक्षकांमध्ये अपदवीधर शिक्षकांची संख्या जास्त आहे. हिन्दी विषयासंबंधी शाळांमध्ये हिन्दी अध्यापनासाठी सर्वसाधारणपणे कोणत्या अध्यापन पद्धती वापरल्या जातात यासाठी सर्वसामान्य प्रतिसाद "प्रत्यक्ष पद्धती" आणि "अनुवाद पद्धती" या पद्धतींना मिळाला आहे. या दोन पद्धतींनुसार नागपूर, औरंगाबाद आणि पुणे या तिन्ही विभागात या दोन अध्यापन पद्धती हिन्दी अध्यापनासाठी वापरल्या जातात.

या तिन्ही विभागातील शाळा प्रमुखांनी काही सर्वसाधारण आणि महत्त्वाच्या सूचना दिल्या आहेत त्या पुढील प्रमाणे -

- १] विषय शिक्षणाची जबाबदारी अनुभवी आणि पात्र शिक्षकांवरच सोपविली पाहिजे.
- २] व्याकरण, शब्दरचना, उतारा, लेखन कार्य इत्यादीवर विशेष श्र लक्ष दिले पाहिजे.
- ३] शिक्षकांसाठी चर्चासत्र, उजळणीवर्ग, कार्यशाळा, प्रशिक्षण वर्ग इत्यादी आयोजित केले पाहिजे.
- ४] विषय शिक्षकानी अचूक व संबंधित अध्यापन पद्धती आत्मसात केल्या पाहिजेत.

२. ६. ४ KUNDLE S : MARATHI AUR HINDI KE BHASHA-BHEDON
KA MARATHI CHHATRON KE DWITIYA BHASHA KE
ADHYAYAN PAR HONEWALA PRABHAVA" (A Study of
Linguistic Differences between Marathi and
Hindi and Their Impayt on Learning Hindi as
Second Language by Marathi Students)
Ph.D.Education, Nagpur Univ. 1982" 28

मराठी आणि हिन्दीच्या भाषा भेदाचा मराठी भाषिक
विद्यार्थ्यांच्या द्वितीय भाषेच्या अध्ययनावर पडणारा प्रभाव.

हिन्दी आणि मराठी भाषेमधील असणारे फरक व साम्य यांचा
अभ्यास करणे.

उद्दिष्टे

- १] हिन्दी भाषेवर मातृभाषेच्या होणा-या प्रभावाचा अभ्यास करणे.
- २] विद्यार्थ्यांकडून होणा-या चुका, अभ्यासक्रम व द्वितीय
भाषेच्या अध्यापनामध्ये सुधारणा होण्यासाठी उपाय सुचविणे.
- ३] मराठी मातृभाषा असलेल्या विद्यार्थ्यांचे द्वितीय भाषा
हिन्दी लेखनामधील नैपुण्याचा अभ्यास करणे.

या संशोधनाची मर्यादा - विरोधाभास भाषिक तत्त्वानुसार
मराठी मातृभाषा असलेल्या विद्यार्थ्यांचे हिन्दी द्वितीय भाषा लेखनामध्ये
मातृभाषेच्या नैपुण्याचा अभ्यास करणे ही आहे. मराठी व हिन्दी भाषेमधील
व्याकरण, शब्द संग्रह, वाक्यरचना, रचना, म्हणी व वाक्प्रचार या

28. M.B.Buch. "THIRD SURVEY OF RESEARCH IN EDUCATION"
(1978-1983). (New Delhi : Published at the Publication
Department by the Secretary, National Council of Educa-
tional Research and Training, 1987), Page No.595.

क्षेत्रामधील फरकांचा अभ्यास केला गेला. यासाठी बारा संबंधित फरकाच्या क्षेत्रातील सविस्तर उदाहरणांची नोंद करण्यात आलेली आहे. यामध्ये भाषेत येणा-या अडचणी, अडथळे, धन व ऋण संक्रमण यांचा समावेश केला गेला आहे. चुकांच्या / त्रुटींच्या विश्लेषणासाठी विद्यार्थ्यांमधील जवळ जवळ दोन हजार विद्यार्थ्यांना सहा ते दहा वर्गपातळीनुसार वर्णनात्मक उतारा दिला गेला. त्यानुसार भाषा लेखनामध्ये होणा-या चुकांचे विश्लेषण आणि वर्गीकरण करण्यात आले.

विरोधात्मक भाषिक तत्वांचे विश्लेषण व चुकांचे विश्लेषणावरून अभ्यासक्रमातील सुधारणाबाबत सूचना दिल्या गेल्या तसेच हिन्दी - व्दितीय भाषेच्या अध्यापनासंबंधी ही सूचना दिल्या गेल्या त्या पुढील प्रमाणे -

- अ) भाषिक विश्लेषणाच्या तत्वांना अनुसरून व्दितीय भाषेचे अध्यापन करावे.
- ब) शिक्षणास्त्र महाविद्यालयात भाषेचे अध्यापन करणारे शिक्षक भाषिक तत्वांसंबंधी प्रशिक्षित असावेत.
- क) व्दितीय भाषा हिन्दीचे पाठ्यपुस्तक, विरोधात्मक भाषिक विश्लेषणाच्या तत्वांनुसार असावे.
- ड) विषयासाठी पुरवणी वाचन आणि अध्यापन साहित्य तयार केलेले असावे.
- ई) भाषा विषय शिक्षकांसाठी नियमित सेवांतर्गत प्रशिक्षणाचे कार्यक्रम असावेत.

२.६.५ "JAIN N. : Determination of Communicability in the New Hindi Poetry from the point of view of its Teaching in the Upper Secondary Schools of Rajasthan. Delhi University, 1981, (N.C.E.R.T. Financed)" 29

राजस्थान मधील उच्चमाध्यमिक शाळेतील आधुनिक हिन्दी कवितांच्या अध्यापनाच्या दृष्टीने आदान-प्रदानाच्या पद्धतींची निश्चिती करणे / शोध घेणे, राजस्थान दिल्ली दृ. १९८१.

उद्दिष्टे

- अ] अभ्यासक्रमातील आधुनिक हिन्दी कवितांचे सध्याचे स्थान शोधणे.
- ब] शिक्षकांना आधुनिक हिन्दी कविता शिकवित असताना येणा-या अडचणींचा अभ्यास करणे.
- क] विद्यार्थ्यांना नवीन कवितांचे वाचन व मध्यवर्ती कल्पना समजून घेताना येणा-या अडचणींचा अभ्यास करणे.
- ड] आधुनिक हिन्दी कवितांचे अध्यापन व अध्ययन करित असताना प्रत्यक्षात येणा-या अडचणींचा शोध घेणे.
- ई] आधुनिक कवितांच्या रचनेसंबंधी / स्वस्मासंबंधी येणा-या अडचणींचा शोध घेणे.

29. M.B.Buch. "FOURTH SURVEY OF RESEARCH IN EDUCATION"
Volume 1 (1983-88. (New Delhi : Published at the
Publication Department by the Secretary National
Council of Educational Research & Training, 1991),
Page No.638, 639.

कार्यपद्धती

दिल्ली, अलाहाबाद व चंदीगढ येथील शाळांचे सर्वेक्षण करण्यात आले. नमुना निवडताना विविध समाजाच्या व विविध शाखा असलेल्या शाळा निवडल्या होत्या त्यामध्ये हिन्दी माध्यम शाळा, इंग्रजी माध्यम शाळा की ज्या शाळांमध्ये हिन्दी व इंग्रजी माध्यमातून अध्यापनाची सोय आहे यामध्ये अशा शाळांचा समावेश आहे की जेथे काही शाळांमध्ये हिन्दी विषयाला विशेष महत्त्व दिले गेले होते व काही शाळा की जेथे हिन्दी विषयाला कमी महत्त्व दिले गेले होते. प्रश्नावली व मुलाखतीच्या माध्यमातून माहिती संकलित केलेली आहे.

संशोधनाचे प्रमुख निष्कर्ष

क) संशोधनावदारे असे दिसून आले की अभ्यासक्रमातील आधुनिक हिन्दी कवितांचे स्थान अतिशय कमकुवत आहे.

ख) बहुतेक शाळांमध्ये आधुनिक हिन्दी कवितांचा समावेश अतिशय कमी प्रमाणात केलेला होता. संपादकाच्या दृष्टीने कविते पेक्षा कवीला जास्त महत्त्व दिलेले दिसून आले.

ग) संशोधनावदारे असे दिसून आले की आधुनिक हिन्दी कवितांचे अध्यापन करीत असताना शिक्षकांना अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागते त्यापैकी व्यक्तिसापेक्षता ही एक होय.

घ) जरी भाषेच्या दृष्टीकोनातून आधुनिक कविता सोप्या असल्या तरी या कवितांची मध्यवर्ती कल्पना समजण्यास अजून देखील विद्यार्थ्यांना काही अडचणी येतात.

च) पद्यविभागापेक्षा गद्यविभाग १० टक्के विद्यार्थ्यांना आवडतो असे दिसून आले.

छ] आधुनिक कवितांच्या अध्ययन - अध्यापनामध्ये सर्वात महत्त्वाची अडचण म्हणजे कवितेचे स्वरूप [रचना] ही महत्त्वाची अडचण होती. तीस टक्के शिक्षक आधुनिक कवितांचा, कवितांमध्ये [पद्य] समावेश करीत नाहीत. त्यांच्या मते या कवितांच्या ओळी सलग आणि क्रमाने लिहिल्या असता त्याचे रूपांतर पद्यात होते असे दिसून आले.